

HET DUITSE DILEMMA

Frits Boterman

Sinds de Duitse vereniging in 1990 heeft zich in Duitsland en Europa een groot aantal belangrijke veranderingen voorgedaan die ook van invloed zijn op de geschiedschrijving over Duitsland.¹ Dit land heeft zich sinds 1990 weliswaar van een aantal dilemma's en problemen bevrijd (de anti-westerse *Deutsche Sonderweg*, het extreme nationalisme, instabiele democratie, politiek en moreel chantabele positie vanwege Duitse deling en nazi-verleden, de *Sonderweg* van de Duitse Democratische Republiek (DDR)), maar een aantal al langer bestaande kwetsbaarheden en problemen zijn niet verdwenen of in een nieuwe gedaante teruggekeerd. Het Duitse dilemma - namelijk voortdurend te moeten kiezen tussen verschillende onaangename oplossingen - is nog niet uit de wereld.

Met het *Einigungsvertrag* van 31 augustus 1990 zijn de Duitse natie en de staat samengevallen. De vereniging vond onder gunstige omstandigheden plaats: niet als resultaat van een oorlog of een gewelddadige revolutie, maar in vreedzame samenwerking met Duitslands buurlanden en de twee supermogendheden. Aan het proces van twee eeuwen natievorming, dat wil zeggen het zoeken naar een oplossing voor de plaats van Duitsland in Europa als natie-staat, is een einde gekomen. Duitsland heeft na ruim veertig jaar van deling en Koude Oorlog weer volledig zijn soevereiniteit teruggekregen, is in zijn geheel een rechtsstaat geworden en heeft een stabiele democratie ontwikkeld. De ex-DDR-burgers hebben bovendien hun vrijheid herwonnen. In de DDR is nu pas de *Sonderweg* ten einde.

Dankzij de buitenlandse politiek van de vroegere Bondsrepubliek, te beginnen bij de *Westbindung* van Konrad Adenauer, is Duitsland sterk internationaal vervlochten in een West-Europese en Atlantische context. In het post-Koude Oorlog tijdperk heeft Duitsland zijn nationale eenheid teruggekregen. Dit vindt plaats in een periode waarin elders in Europa oorlog, geweld, verkrachtingen, etnische zuiveringen en extreme vormen van regionalisme en nationalisme aan de orde van de dag zijn en tot een ondermijning van de stabiliteit (kunnen) leiden. Het paradoxale is, dat de Duitse kwestie als kernpro-

1 O.a. Stefan Berger, 'Historians and nation-building in Germany after reunification', *Past and Present* 148 (1995) 187-222; Jürgen Kocka, *Vereinigungskrise. Zur Geschichte der Gegenwart* (Göttingen 1995); Hans-Peter Schwarz, 'Mit gestopften Trompeten. Die Wiedervereinigung Deutschlands aus der Sicht westdeutscher Historiker', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* XLIV (1993) 683-704.

bleem van de naoorlogse Europese geschiedenis door het einde van de Koude Oorlog is opgelost, maar dat de oplossing van deze kwestie tegelijkertijd voor nieuwe problemen zorgt en heeft gezorgd. Duitsland heeft zijn soevereiniteit herwonnen, maar zal weer een deel ervan in het Europese integratieproces moeten inleveren. Duitsland is altijd, van Napoleon tot Gorbatsjov, zowel object als subject van de Europese (en ook wereld-) geschiedenis geweest.

Duitsland ligt weer als belangrijke geopolitieke factor midden in Europa. Door de vereniging, maar vooral ook door de machtsafbrokkeling in de voormalige Sovjet-Unie en Oost-Europese staten, heeft dit land aan politiek gewicht gewonnen. Deze *Mittellage*-positie dwingt de regering in Bonn een buitenlandse politiek te voeren die zowel gericht is op het Oosten als op het Westen. Door deze nieuwe *Schaukelpolitik*, die al eerder tot moeilijkheden heeft geleid (Verdrag van Rapallo, Molotov-Ribbentrop-pact), zijn de problemen vergroot. In de buitenlandse politiek van de nieuwe Bondsrepubliek waarin Duitsland is ingebed in internationale instituties en organisaties, moet nog steeds rekening gehouden worden met de spanningen binnen het westers bondgenootschap (Duitslands verhouding tot Groot-Brittannië en Frankrijk, de moeizame betrekkingen tussen Frankrijk en de Verenigde Staten (VS), terwijl problemen als de uitbreiding van de NAVO en de onzekere situatie in Oost-Europa en de voormalige Sovjet-Unie om een oplossing vragen. Het nieuwe Duitsland kan niet meer de politiek van terughoudendheid voeren, zoals dat in de vroegere Bondsrepubliek Duitsland (BRD) het geval was: 'Deutschlands Urlaub von der Weltpolitik ist vorbei', zoals Christian Meier het uitdrukte.² In deze nieuwe internationaal-politieke situatie zal Duitsland wederom keuzes moeten maken en een ingewikkelde evenwichtstoer moeten volbrengen.³ Enerzijds is er sprake van een voortzetting van de voorzichtige buitenlandse politiek van de oude Bondsrepubliek - van een Duitse *Alleingang* kan geen sprake meer zijn -, maar tegelijkertijd moet beleid worden gemaakt in een wereld die drastisch is veranderd. De vereniging betekent meer dan de uitbreiding van de oude Bondsrepubliek. Weer doet zich het probleem voor van continuïteit en verandering, tussen *Grossmacht* en *Regionalmacht*, tussen het najagen van eigen nationale belangen en tegelijkertijd het rekening houden met de nog steeds bestaande gevoeligheden en anti-Duitse sentimenten die vooral sinds 1945 in landen als Frankrijk, Groot-Brittannië en ook Nederland (hebben) bestaan. Hoe dit zal aflopen is nog onzeker en dit zal mede afhangen van een geslaagde Europese integratie (Europese Munt Unie (EMU), verzet tegen de euro, Verdrag van Amsterdam in 1997) en van de evenwichtige verhouding tussen nationale belangen en internationale verantwoordelijkheid, kortom tussen

-
- 2 Christian Meier, 'Deutschland zwischen der Bonner und der Berliner Demokratie. Eine Rede', *Zeitschrift für Politik* 41:3 (1994) 261-279, aldaar 278.
 - 3 O.a. Karl Kaiser en Hanns W. Maull ed., *Deutschlands neue Aussenpolitik. Band 1: Grundlagen* (München 1995); Philip H. Gordon, 'Berlin's difficulties. The normalization of German foreign policy.', *Orbis. A Journal of World Affairs* 2 (lente 1994), 225-243; Timothy Garton Ash, 'Germany's choice', *Foreign Affairs*, (juli/augustus 1994) 65-81.

Machtpolitik en *Moralpolitik*.⁴ Of het hoge ethische gehalte van de buitenlandse politiek van voor 1989/1990 gecontinueerd kan worden, is sterk de vraag, wil de Duitse staat althans net zo worden als andere West-Europese staten. De rol van Duitsland in de Europese Unie en eventueel op het wereldtoneel (Verenigde Naties (VN), Veiligheidsraad, NAVO) zal ongetwijfeld meer *Realpolitik* dan *Moralpolitik*, meer Kohl dan Von Weizsäcker, vereisen. Zonder twijfel zal Duitsland zich blijven oriënteren op de Europese Unie en de Verenigde Staten - Kohl is een warm pleitbezorger van de Europese integratie -, maar nieuwe taken, ook intern, staan op het programma.

Wat valt er nog te redden van de oude BRD? Het idee van het *Verfassungspatriotismus*, dat wil zeggen legitimiteit op basis van de grondwet en van een westoriëntatie (zoals door intellectuelen van Dolf Sternberger tot Jürgen Habermas is gepropageerd) is als mogelijkheid tot identificatie minder vanzelfsprekend geworden als in de kleine Bondsrepubliek. Moet de nationale kwestie aan de conservatieve groepen worden overgelaten of moet de sociaal-democratie met haar angst voor nationalisme vasthouden aan het *Verfassungspatriotismus*?⁵ Een andere kwestie is die van het staatsburgerschap, met name de vraag of het principe van *ius sanguinis* vervangen moet worden door dat van *ius soli*.⁶

De interne integratie van Duitsland - de DDR is in ijntempo als staat en samenlevingsvorm verdwenen - zal waarschijnlijk ook een probleem vormen voor de huidige en komende generaties. Het naar elkaar toe groeien van *ossies* en *wessies* is een moeizaam proces, waarbij niet alleen politieke en sociaal-economische, maar ook sociaal-psychologische factoren een belangrijke rol spelen. Het onderzoek van de enquête-commissie van de Bondsdag, die zich bezighield de *Aufarbeitung* van de geschiedenis en gevolgen van de SED-dictatuur in Duitsland, handelt niet alleen over de erfenis van het Oost-Duitse regime, maar ook over die van de nazi-dictatuur in de DDR. Hiermee samen hangt ook de waardering van de *Ostpolitik* die in de jaren zestig was begonnen en een *Wandel durch Annäherung* beoogde. Welke (de)stabiliserende invloed had de politiek van de Bondsrepubliek op de DDR? Waren *Westbindung* en *Ostpolitik* compensatie voor het ontbreken van een nationale eenheid, of was de *Ostpolitik* een waardevolle aanvulling op de *Westbindung*, zoals T.G. Ash beweert?⁷ Andere problemen liggen op het economische vlak. Zoals Rainer Fremdling in zijn artikel in deze *Groniek* naar voren brengt, is het nu zo dat de economie in de nieuwe *Länder* stagneert, de werkloosheid tot de recordhoogte

4 Kaiser en Maull, *Deutschlands neue Aussenpolitik* XXIII.

5 Ralf Dahrendorf, 'Die Sache mit der Nation', *Merkur* 44 (oktober/november 1990) 751-761 en Klaus von Beyme, 'Deutsche Identität zwischen Nationalismus und Verfassungspatriotismus', in: Manfred Hettling en Paul Nolte ed., *Nation und Gesellschaft in Deutschland. Historische Essays* (München 1996) 80-99.

6 O.a. Henry Ashby Turner jr., 'Deutsches Staatsbürgerrecht und der Mythos der ethnischen Nation', in: Manfred Hettling en Paul Nolte ed., *Nation und Gesellschaft in Deutschland. Historische Essays* (München 1996) 142-150.

7 T.G. Ash, *In Europe's Name: Germany and the divided continent* (New York 1993).

van vijftien procent is gestegen en dat het aantal faillissementen sinds 1991 sterk is toegenomen.

In de huidige fase van de Duitse geschiedenis zal een nieuw evenwicht gevonden moeten worden tussen nationale identiteit en de veranderde en versterkte positie van Duitsland in Europa enerzijds en democratie in de zin van moreel gehalte en veiligheid van de burgers, en sociale rechtvaardigheid ten opzichte van voormalige DDR-burgers en minderheidsgroeperingen anderzijds. Het Duitse dilemma is niet opgelost, ook niet na de vereniging.⁸ Het probleem ligt echter niet langer op het constitutionele vlak: de democratie is mede onder invloed van de Duitse deling en de Koude Oorlog (de *Westbindung* door Adenauer) hecht verankerd, maar Duitsland blijft wel een land dat telkens voor nieuwe zware opdrachten komt te staan en te maken heeft (gehad) met de *Gleichzeitigkeit* van de problemen, of zoals Friedrich Nietzsche het uitdrukte: de Duitsers zijn 'von vorgestern und übermorgen, sie haben noch kein Heute'. Het is een land waar het verleden niet begraven ligt en gemakkelijk in een museum valt onder te brengen, maar dat gevoelige pijnpunten aan de oppervlakte vertoont, waardoor onzekerheid in Duitsland en daarbuiten kan ontstaan. De last van het nazi-verleden valt niet eenvoudig te *bewältigen*. De *Mittellage*, Duitslands plaats midden in Europa, is ongetwijfeld een continuïteit, maar het gaat erom de ervaring met de talrijke discontinuïteiten te 'verwerken' en om de vraag hoe met de problemen die eruit voortkomen zal worden omgegaan. Niet de geografische factor op zichzelf is van belang, maar nog meer de vraag welke oplossingen men op basis van deze positie midden in Europa in de toekomst zal kiezen. De collectieve identiteit, het bereiken van een nationale consensus, is het kernprobleem dat ook in de samenwerking met andere Europese landen en de VS doorwerkt.⁹

Consequenties voor het historisch onderzoek

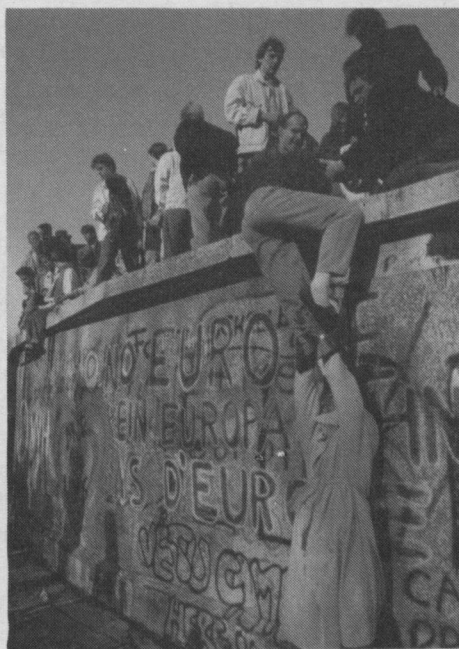
De vereniging van Duitsland heeft een aantal consequenties voor de geschiedschrijving over Duitsland en in de komende tijd zal dit een verschuiving op het gebied van de onderzoeksterreinen en interpretaties te zien geven.

Er zal minder nadruk gelegd worden op de *Deutsche Sonderweg* en op *Auschwitz* als onderdeel van de naoorlogse Duitse identiteit, die zowel in de BRD als in de DDR (anti-fascistische legitimatie) een belangrijke rol heeft

8 Hans-Peter Schwarz, 'Das deutsche Dilemma', in: Karl Kaiser en Hanns W. Maull ed., *Deutschlands neue Aussenpolitik. Band 1: Grundlagen* (München 1995) 81-97.

9 O.a. Heinrich August Winkler, 'Rebuilding of a nation: The Germans before and after unification', *Daedalus. Journal of the American academy of arts and sciences* 123:1 (1994) 107-127 en Maarten Brands, 'Deutschland ist die Zentralmacht in Europa. Aber wie geht man damit um?', *Internationale Politik und Gesellschaft* 1 (1996) 47-54.

gespeeld.¹⁰ Het perspectief van de periode 1871-1945 dat sinds de jaren zestig de historiografie heeft gedomineerd, is verruimd naar twee eeuwen moderne Duitse geschiedenis in al haar schakeringen, kronkelwegen en discontinuïteiten. Niet alleen is de *Sonderweg*-these in al zijn variaties, waarin kort gezegd een rechte, fatale lijn wordt getrokken van het keizerrijk tot 1933 en waarin 1945 als *Stunde Null* wordt beschouwd, als verklaringsmodel minder noodzakelijk geworden, maar ook is het huidige postmoderne, individualistische tijdperk, waarin meer de nadruk wordt gelegd op pluriformiteit en diversiteit, van grote invloed op de manier waarop de Duitse geschiedenis wordt beoordeeld. De bezwaren tegen een te eenzijdige binnenlands-politieke en sociaal-historische beschrijving en verklaring van de ontwikkelingen (*Primat der Innenpolitik*) en tegen een deterministische geschiedopvatting (de geschiedenis verloopt volgens een onvermijdelijk pad) zijn alleen maar toegenomen. De *Sonderweg*-historici hebben te weinig oog gehad voor de contingentie, voor de niet gerealiseerde mogelijkheden in het Duitse geschiedproces sinds het einde van de achttiende eeuw. De Duitse kwestie is op deze finalistische manier, ondanks alle verdiensten, niet meer goed te behandelen.¹¹ Ook de problematiek van de *Mittellage*, het *Primat der Aussenpolitik*, heeft weliswaar haar eigen dynamiek en is sinds de vereniging weer als thema in het historisch debat teruggekeerd, maar kan alleen in samenhang met deze binnenlands-politieke factoren, nationale identiteit, democratie en sociale rechtvaardigheid worden behandeld. Tijdens alle cruciale momenten in de laatste twee eeuwen Duitse geschiedenis is er in hoge mate van een dergelijke interdependentie sprake geweest, ook in het verenigingsproces van 1989-1990. Niet alleen de implosie van het Sovjet-imperium en Oost-Europa en de cruciale rol van Gorbatsjov zijn van belang in deze aflevering van de 'Duitse revolutie', maar ook - om slechts enkele punten te noemen - de revolutionaire dynamiek van de

De fysieke grens tussen Oost- en West-Duitsland wordt opgeheven. Uit: Maass, *Das ist Berlin!* 155.

10 O.a. Berger, 'Historians', 215 en Jürgen Kocka, *Die Auswirkungen der deutschen Einigung auf die Geschichts- und Sozialwissenschaften* (Bonn 1992).

11 Frits Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland 1800-1990* (Amsterdam 1996) 9-25.

demonstraties in de straten van de Oost-Duitse steden ('Wir sind das Volk' veranderde in 'Wir sind ein Volk') en de politiek van bondskanselier Helmut Kohl die de historische kans waarnam een tweede Bismarck te worden, zonder daarbij in de fouten van de 'ijzeren kanselier' te vervallen.

De aandacht voor de periode van het Derde Rijk en de holocaust zal ongetwijfeld blijven bestaan, maar met andere vraagstellingen. De uniciteit van de genocide op joden en anderen overstijgt de louter Duitse dimensie. Wat men verder ook van Daniel Jonah Goldhagens bestseller *Hitler's willing executioners* moge vinden, het debat rond zijn boek heeft de aandacht wederom gericht op de miljoenvoudige zuiveringsoperatie van de nazi's. Hoewel Goldhagen in zijn boek, wetenschappelijk gesproken, volledig te kort schiet in het beschrijven en verklaren van de motieven van de daders ('de gewone Duitsers') en in het adequaat weergeven van de context van het Derde Rijk (hij legt te veel en te eenzijdig de nadruk op wat hij het endogene 'vernietigings-antisemitisme' noemt), heeft hij hiermee wel de aandacht gericht op de betrokkenheid van honderdduizenden daders en medeplichtigen bij de massamoorden. Waren het uitsluitend opportunisten en carrièrejagers zonder ideologische motivatie? Niet alleen zal onderzoek van naoorlogse processtukken meer helderheid kunnen verschaffen, maar ook het reactionair-modernistische karakter van het Hitler-regime zal daarbij betrokken moeten worden.¹²

De nodige aandacht zal verder uitgaan naar het verenigingsproces in al zijn facetten, waarbij niet alleen de internationale aspecten interessant zijn (onder meer de reacties van de Sovjet-Unie, de VS, Frankrijk, Groot-Brittannië op de tweede Duitse eenwording, de 2+4-onderhandelingen), maar zeker aandacht besteed zal moeten worden aan de voormalige DDR.¹³ De ineenstorting van de voormalige 'boeren- en arbeidersstaat' heeft de vraag naar de plaats van de DDR in de Duitse geschiedenis (als satellietstaat van de Sovjet-Unie en/of als voortzetting van bepaalde Duitse tradities, zoals Georgi Verbeeck in zijn artikel duidelijk maakt) en de aard van het SED-regime weer actueel gemaakt: het vraagstuk van partijdictatuur of totalitaire staat, de 'verwerking' van zowel het communistische als het nationaal-socialistische verleden, de rol van de SED, de Stasi, oppositiegroeperingen (*Bürgerbewegung*), de evangelische kerk, intellectuelen, schrijvers en kunstenaars, etcetera. Wat zijn de politieke, sociale en economische consequenties van de eenwording voor de bevolking van de voormalige DDR?

Een belangrijk onderzoeksthema wordt gevormd door de nationale collectieve identiteit, zoals die onder andere in het intellectuele debat en in de media naar voren wordt gebracht. Verwant hieraan is het onderzoeksterrein van de beeldvorming (zowel de positieve als de negatieve aspecten) in andere landen ten opzichte van Duitsland, en *vice versa*, en het Duitslandbeeld in de voormali-

12 Vergelijk D.W. de Mildt, *In the name of the people. Perpetrators of genocide in the reflection of their post-war persecution in West-Germany* (Den Haag 1996).

13 O.a. Jürgen Kocka en Martin Sabrow ed., *Die DDR als Geschichte. Fragen - Hypothesen - Perspektiven* (Berlijn 1994).

ge DDR. Ook het thema van de immigratie hangt hiermee samen.¹⁴ Door de hernieuwde belangstelling voor het verschijnsel nationalisme en natievorming, zijn deze onderwerpen actueel geworden. Of het gevaar bestaat dat door de 'renationalisering' uitsluitend het zoeken naar een positieve nationale identiteit gestimuleerd wordt, en de onaangename tradities worden weggesneden is onderwerp van discussie.¹⁵ Duitse deling en nazi-verleden maken terugkeer naar het nationalisme oude stijl in ieder geval zeer onwaarschijnlijk.

Zoals Peter Groenewold al aangeeft in zijn artikel wordt de Duitse identiteit deels bepaald door antagonismen als cultuur versus civilisatie, *Heimat* versus *Fremde*, *Gemeinschaft* versus *Gesellschaft* en na de oorlog die van boete tegenover verdringing. De vraag wat onder de Duitse kwestie verstaan moet worden, kan verschillend worden beantwoord, maar de kern blijft de vorming van een eigen natie-staat binnen Europa, waarbij evenwicht en instabiliteit, integratie en desintegratie bepalend zijn (geweest). Dit streven dat gepaard ging met superioriteitsgevoelens ten aanzien van het buitenland en met narcistische trekken, is tot nu toe een moeizame zoektocht geweest vol dilemma's en paradoxen. Duitsland is het land van de continuïteit van discontinuïteit. Wie de laatste twee eeuwen overziet, neemt een reeks van breuken waar zowel op het staatkundige vlak, als ook in politiek, constitutioneel, religieus en sociaal opzicht. Dit heeft de behoefte aan eenheid, synthese, harmonie en integratie gevoed en de onrust, onzekerheid en angst tevens vergroot. Hoe viel er van zo'n versnipperd land een eenheid te maken? Waar moesten de grenzen lopen en wat was de verhouding ten opzichte van het buitenland? Hoe moest Duitsland staatsrechtelijke worden ingericht? Omdat de Duitse geschiedenis zoveel, vaak schokkende, breukervaringen heeft gekend, is en blijft het zoeken naar een vast ijkpunt in het verleden tot op de dag van vandaag problematisch. Dit maakt het historische debat vaak heftig en politiek geladen.

Duitsland heeft in 1990 een tweede kans gekregen om, dit keer zonder geweld en oorlog, een nationale identiteit op te bouwen en vanuit haar *Mittellage*-positie een nieuwe plaats in Europa in te nemen. Het zal niet de laatste keer zijn dat het Duitse dilemma de toekomst van Europa zal bepalen.

14 O.a. Klaus J. Bade, 'From emigration to immigration. The German experience in the nineteenth and twentieth centuries', *Central European History* 28:4 (1995) 507-535.

15 Konrad H. Jarausch, 'Normalisierung oder Re-Nationalisierung? Zur Umdeutung der deutschen Vergangenheit', *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* 4 (1995) 571-584.

Twee gezichten van de holocaust. Boven: Duitse *Sonderkommandos* dwingen joodse vrouwen uit een Pools getto zich uit te kleden alvorens hen te executeren, 14 oktober 1942. Uit: D.J. Goldhagen, *Hitlers gewillige beulen* (Antwerpen en Houten 1996) 165. Onder: bureau van de Joodse Raad in Amsterdam, waar, tegelijkertijd, de noodzakelijke administratieve voorbereidingen voor de wegvoering van alle Nederlandse joden ter hand werden genomen door de joden zelf. Uit: J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom, 1940-1945 I* (s Gravenhage 1965) na 464. Een holocaustverklaring die het slechts zoekt in (al dan niet specifiek Duits) antisemitisme kan zich onmiskenbaar beroepen op de bovenste foto; hoe schrijnend tegelijk haar tekortkomingen zijn, moge blijken uit de onderste.